

باسم‌هه تعالی

سنت استدراج و کارکردهای تربیتی آن از منظر قرآن و حدیث نویسنده: فریبا سمیعی^۱

چکیده

خداآوند حکیم که کارها و تدبیرش بیهوده و بی حساب نیست در خلقت و تدبیر اجتماع نیز قوانین و اسباب ویژه‌ای دارد. او سنتهای گوناگونی را در حیات فردی و اجتماعی انسان قرار داده است و برای هر کدام قوانین و روش خاص خودش را اعمال می‌کند. از سنتهای تغییر ناپذیر الهی سنت استدراج است. بر اساس این سنت انسان غافل به طور تدریجی از رحمت خدا دور می‌شود و در نهایت به عذاب الهی گرفتار می‌شود و به سوی هلاکت و نابودی نزدیک می‌شود. در این نوشتار به جمع آوری اطلاعاتی پیرامون ویژگی‌ها، فلسفه، اقسام و آثار سنت استدراج پرداخته شده است. همچنین علل و عوامل سنت استدراج و راهکارهای ایمنی بخش از آن در بخش پایانی گردآوری شده است.

کلید واژه: استدراج، امهال، تربیت، سنت، سنن الهی

* طلبه سطح دو حوزه علمیه الزهرا س شیراز

۱. مقدمه

جوامع بشری همچون عالم طبیعت دارای قوانین و قواعدی است که در فرهنگ دینی و علوم قرآنی از آن به عنوان سنت یاد شده است. سنت های الهی همان و قوانین و ضوابطی هستند که خدای متعال بر اساس آنها امور عالم و آدم را تدبیر و اداره می کند. بسیاری از سنت های الهی در قرآن کریم بیان شده اند و شرایط و ویژگی های آنها نیز آورده شده است. هدف خداوند حکیم از بیان چنین قواعدی در آیات نورانی قرآن کریم، آگاهی بخشی به آدمیان و بیان سرگذشت اقوام پیشین و پند و عبرت گیری انسان های دیگر است. بنابراین می توان هدف کلی خداوند را تربیت انسان ها عنوان کرد، تا بدین وسیله با تفکر و تدبیر در آیات الهی و آشنایی با سنت های رایج خداوند در این عالم پند و موعظه بگیرند و راه ضلالت و گمراهی را رها کرده و در مسیر سعادت و کمال قدم بردارند و در حقیقت تربیت شوند. یکی از سنن الهی که در آیات قرآن ذکر شده است، سنت استدراج است. این سنت بیانگر سیر تنازلی انسان در زندگی این دنیاست که در آخرین مراحل تدبیر الهی برای جوامع بشری قرار دارد. ای سنت، ظاهری نیکو و باطنی همراه با عذاب دارد، که در پایان راه به طور ناگهانی آشکار می شود. بررسی سنت های الهی همواره مورد توجه پژوهشگران و مفسران قرآنی بوده است، و به طور خاص سنت استدراج در برخی آثار و منابع مورد بحث و بررسی قرار گرفته است، اما ضرورت توجه به آثار تربیتی این سنت زمانی لازم می آید که با شناخت ویژگی ها و علل و عوامل آن زمینه ابتلا به این آزمایش سخت الهی را برای خود و یا جامعه خود فراهم نکنیم و همچنین در هنگام بروز نشانه ها و علائم آن بتوان با هوشیاری و آگاهی راه ضلالت را از سعادت تمییز دهیم و در مسیر رضایت الهی قدم برداریم.

۲.مفهوم شناسی

۲.۱. استدراج در لغت

استدراج از واژه «درج» گرفته شده، دارای معانی مختلفی است. استدراج در لغت به معنای این است که کسی در صدد برآید، پله پله و به تدریج از مکانی و یا امری بالا رود و یا پایین آید و یا نسبت به آن نزدیک شود. معنای استدراج این است که، ما (خداوند) انسانها را به تدریج گرفتار عذاب می کنیم که در واقع قدم به قدم به عذاب نزدیک می شوند، مثلاً بالا و پایین رفتن از جائی که به آرامی صورت گیرد. اهل لغت گفته اند استدراج دو معنی دارد، یکی این که چیزی را تدریجاً بگیرند. زیرا اصل این ماده از درجه گرفته شده، که به معنی پله است همان گونه که انسان در صعود یا نزول از طبقات عمارت از پله استفاده می کند. همچنین هرگاه چیزی را تدریجاً و مرحله به مرحله بگیرند یا گرفتار سازند به این عمل استدراج گفته می شود. معنی دیگر استدراج «پیچیدن» است همان گونه که یک طومار را به هم می پیچند. به معنای پایین آوردن رتبه و مقام به صورت تدریجی می آید.

۲.۲. استدراج در اصطلاح

به معنای نزدیک شدن تدریجی به سوی هلاکت و نابودی در دنیا است، که به صورت خفا و ناپیداست. به عبارت دیگر استدراج تجدید نعمتی است بعد از نعمتی دیگر به گونه ای که شخص یا اشخاص و یا جامعه‌ی مورد عذاب غرق در مظاهر مادی و سرمست از نعمت هایی که یکی بعد از دیگری یعنی به طور متناوب در اختیارشان قرار گرفته است به زیاده روی در معصیت و کفر و عناد می پردازند، به تدریج و بدون توجه به سوی هلاکت و نابودی نزدیک می شوند در امر سپاسگزاری کوتاهی می نمایند و از خدا و نتایج کارهای خود غافل می گردند.(فرهاد زاده شوشتري، ۱۳۹۴، ص ۱۵۹)

همچنین میتوان گفت استدراج در اصطلاح عبارت است از ایجاد تدریجی غرور و غفلت با تداوم انواع نعمت‌ها در یک ملت و مجازات آنها با سلب یکباره نعمت بدون آنکه خودشان متوجه باشند. توضیح سخن آن که گاهی خداوند به عده‌ای نعمت زیادی می دهد تا عکس العمل آنها را ببیند؛ اگر دید آنها از این نعمت‌ها در راه فقر و فساد و خلاف خواسته‌های خدا بهره می جویند، خداوند هم در مقابل به جای تنبیه یا مجازات فوری، همچنان نعمتهايش را بر آنان می افزاید تا به طور تدریجی و گام به گام در معرض هلاکت و نابودی قرار دهد که قرآن کریم از

آن گاهی به املا، استمهال و استدراج و گاهی نیز به کید و مکر تعبیر می‌کند. تعبیر به مکر بدین جهت است که بافت و ترکیب استدراج شبیه مکر و حیله است، زیرا که در ظاهر نیکی، نعمت افزایی، تشجیع و تشویق افراد و در باطن و حقیقت امر نوعی بلا و آمیخته با ذلت و خواری است. (وفا، ۱۳۹۱، ص ۱)

۳. ویژگی‌های سنت استدراج

۳.۱. گستردگی ابعاد

یکی از ویژگی‌های سنت استدراج، فراگیری ابعاد آن است. سلامت جسمانی گنهکاران و عمر طولانی و بهره مندی آنان از از نعمتهای مادی و دنیوی، گستره ابعاد آن را نشان میدهد. بر اساس سنت الهی، خداوند نقمت خود را در قالب آسایش و نعمت ظاهری نهان می‌سازد، همانگونه که نعمت را در لفافه‌ای از رنج و عذاب ظاهری قرار داده است؛ بنابراین پس از اتمام حجت از سوی خدا، سرکشان و طغیانگران از راه توسعه مال و فرزند و طولانی شدن عمر و سلامتی جسم به عذاب الهی گرفتار می‌شوند. (مبشری، ۱۳۹۹، ص ۶)

۴. مخفی و پنهانی بودن امر استدراج

طبق آیات استدراج، این سنت، سنتی است که دارای خیزشی آرام و غیر محسوس است که به صورت مخفی در حق مستدرجین جریان می‌یابد؛ این رفتار خداوند برای کفار و سرمستان دنیا غیر محسوس و مخفی است؛ ولی اهل ایمان و مراقبه، که رفتارهای خویش و رفتارهای خداوند را بررسی می‌کنند متوجه این امر بوده و با اصلاح رفتار از این دام خود را می‌رهانند. (مرادخانی، تهرانی، ۱۳۸۶، ص ۳۵۷)

۵. دفعی بودن عذاب

از دیگر ویژگی‌های سنت استدراج، وقوع دفعی آن است؛ زیرا در واقع این سنت دامی برای گرفتار شدن کفار و فاسقان می‌باشد و خداوند در مقام سخت گیری در امر عذاب، به منظور جلوگیری از ایجاد فرصت جهت عذر و بهانه آنان، آنها را یک دفعه گرفته و عذاب می‌کند؛ چنانکه در آیات به آن تصریح شده است: «بَلْ تَأْتِيهِمْ بَغْتَةً فَتَبَهَّهُمْ فَلَا يَسْتَطِيعُونَ رَدَّهَا وَ لَا هُمْ يُنْظَرُونَ؛ آری به طور ناگهانی این مجازات الهی به سراغشان می‌آید و مبهوت شان می‌کند، آنچنان که توانایی دفع آن را ندارند، و به آنها مهلت داده نمی‌شود» (انبیا، ۴۰) (مرادخانی، تهرانی، ۱۳۸۶، ص ۳۵۷)

۳.۴. همراهی با سنت املاء و امهال

سنت استدرج همواره با سنت املا و امهال همراه است. توضیح اینکه یکی از سنن الهی سنت املا می باشد. املا به زمان طویل و مهلت دادن گفته میشود. از این رو خداوند در آیات استدرج می فرماید: (وَ أُمْلِي لَهُمْ)؛ یعنی به آنها مهلت داده میشود؛ این امهال و فرصتی که داده می شود، به دنبال گناهی است که از شخص سر میزند؛ از این رو اهل ایمانی که دچار گناه و معصیتی شدهاند از این مهلت استفاده نموده و به فکر جیران خواهند بود. بنابراین این امهال حق آنان در واقع از سنت‌های امداد بوده و شخص ، خود ، از اب طبقه، نجات مددهد.

(مرادخانی، تهرانی، ۱۳۸۶، ص ۳۵۸)

۱.۵.۳ استحابت دعا به هنگام معصیت

خداؤند برای تنبه و بیدار ساختن گنهکاران از خواب غفلت، هر گونه عامل هوشیاری آنان را فراهم می سازد و چه بسا از روی محبت، به نزول بلا و مصیبت بر بندگان گنهکار یا عدم استجابت دعاها یشان روی آورد، اما اگر این راهکارها کارگشا نباش، دیگر مانعی برای نزول نعمت‌های الهی و استجابت دعا‌های مختلف آنان نخواهد ماند. بنابراین هرگاه گنهکاری دعا‌های خود را یکی پس از دیگری در حال استجابت دید، باید از حال خود به هراس آید و در اندیشه اصلاح خود پرآید. (جمعی، از نویسنده‌گان، ۱۳۹۰، ص ۵۹)

٣.٦.٢ توالي نعمت

راه شناخت سنت استدراج و تفاوت آن با نزول برکت و رحمت الهی، حصول مواهب الهی پس

روان خواستار شده‌اند: «سیدی اخرج حب الدنيا من قلبي» (جمعی از نویسنده‌گان، ۱۳۹۰، ص ۱۱۴)

۳.۸. تعمق در حوادث دنیا و سنتهای الهی

بررسی عوامل پیدایش هر یک از حوادث زندگی در چارچوب نظام سنت الهی انسان را در مسیر پند آموزی از آنها و تاثیرپذیری از هدایتهای الهی یاری می‌رساند: «وَ قَالُوا قَدْ مَسَّ آبَانَا الضَّرَّاءُ وَ السَّرَّاءُ» (اعراف: ۹۵). مستدرجان به هنگام گذر از حوادث زندگی، یا آنها را تصادفی می‌دانند یا به دلیل غافل بودن از خداوند و تنها با توجه به اسباب طبیعی به تدبیر و چاره گشایی می‌پردازند. (جمعی از نویسنده‌گان، ۱۳۹۰، ص ۱۱۸)

۴.۸. معادله بیم و امید

همانگونه که یأس از رحمت الهی عملی ناشایست و زیانبار است، امید افراطی و احساس ایمنی از خشم و عذاب الهی نیز انسان را طغیانگر و بی مبالغات بار می‌آورد و زمینه ابتلا به استدراج را فراهم می‌کند. بنابراین هر کس خود را از مکر خداوند ایمن بداند قطعاً در مسیر خسaran و زیان قرار می‌گیرد، به ویژه آنکه آیه مربور هیچ استثنایی برای این حکم نیاورده است. تنها راه ایمنی از مکر و استدراج الهی، محافظت بر حالت متعادل بیم و امید است. بر همین اساس در روایتی از جبرئیل و میکائیل نقل شده است که با تصرع به درگاه الهی از او ایمنی از مکرش را می‌خواهند و خداوند نیز به آنان پاسخ می‌دهد که بر همین حال بمانید و هیچگاه از مکر من احساس ایمنی نکنید. از این رو امام علی علیه السلام ابزار اعمال مکر و کید الهی را امیدواری بیش از اندازه شمرده و افزایش نعمتها را بدون احساس بیم از گرفتاری به استدراج، زیانبار توصیف کرده است. یکی از راههای حفظ حالت ترس از مکر الهی پرهیز از کوچک شمردن گناهان به ظاهر کوچک است که انسان را به تدریج به گناهان بزرگ می‌کشاند. (جمعی از نویسنده‌گان، ۱۳۹۰، ص ۱۱۶)

۵.۸. مشارطه، مراقبه، محاسبه و معاقبه

آیاتی که میثاق خداوند با بندگانش برای التزام به ایمان و نیکوکاری را به ایشان گوشزد می‌کند مثل آیه «إِنَّمَا أَعْهَدْ إِلَيْكُمْ يَا بَنِي آدَمَ أَنَّ لَأَ تَعْبُدُوا الشَّيْطَانَ ۖ إِنَّهُ لَكُمْ عَدُوٌّ مُّبِينٌ * وَأَنِ اعْبُدُونِي هَذِهِ صِرَاطٌ مُّسْتَقِيمٌ» (یس، ۶۰ و ۶۱) در واقع آدمیان را به پذیرش مجدد آن عهدها و تلاش و

برنامه ریزی برای تحقق آنها فرا می خواند. آیاتی که از حضور خداوند در همه جا و لزوم یادآوری مدام وظایف و تعهدات خویش و ضرورت توجه به خدا و معاد می‌کنند «الذینَ يَخْشَوْنَ رَبَّهُمْ بِالْغَيْبِ وَ هُمْ مِنَ السَّاعَةِ مُشْفَقُونَ» (انبیا، ۴۹) در واقع به ضرورت ناظارت مستمر بر خویشتن توجه داده‌اند. آیاتی که به توبه و استغفار فرا می‌خوانند به مرحله بازخورد نتایج اعمال اشاره دارند. از این روست که علمای اخلاق برای حرکت صعودی در مسیر صلاح و ایمنی از انحراف و سقوط تدریجی در وادی گمراهی روندی چهار مرحله‌ای را توصیه کرده‌اند:

شرط با خویشتن در ضمن یک برنامه جامع برای ترک گناهان و التزام به عبودیت خداوند مراقبت و ناظارت مستمر بر مراحل اجرای این شرط در طول اجرای برنامه بررسی نتایج برنامه و میزان موفقیت و شناخت نقاط ضعف و قوت در پایان برنامه برای تدوین برنامه‌ای کاملتر در دوره‌ای جدید عتاب و جریمه کردن خود در صورت مخالفت با شرط یاد شده بدین ترتیب روند استدراج کاملاً معکوس می‌گردد و حرکت نزولی به سیر صعودی می‌انجامد.

(جمعی از نویسنده‌گان، ۱۳۹۰، ص ۱۱۹)

۹. نتیجه

سنت های الهی بیانگر سرنوشت اقوام پیشین هستند. اعتقاد و باور به این سنتها و تفکر و تدبر درباره آنها انسان را در مسیر تربیت صحیح قرار می‌دهد. هدف خداوند نیز از بیان سنت های الهی در آیات قرآن راهنمایی و هدایت انسان هاست تا بر اساس آن ها زندگی سعادتمدانه ای را برای خود برنامه‌ریزی کنند. یکی از سنن مهم الهی که درباره کافران و مستکبران اجرا می‌شود سنت استدرج است. هنگامی که اهل باطل و گناه هدایت الهی را نبذریند و از خوبی ها و ارزش ها رویگردان باشند خداوند آنها را از رفاه مادی و آسایش و برخورداری های دنیوی بسیار می‌بخشد تا دلبستگی شان به دنیا بیشتر و غرورشان افزون تر شود، پرده های غفلت بر روی چشممان آنها ضخیم تر شود و بر کفر و ظلم و عصیان خود بیفزایند. پس مستحق عذاب شدید و دردناکی می‌شوند که به یکباره آنها را دچار هلاکت می‌کند. نشانه های بروز این سنت، وفور نعمت ها و آسایش دنیوی است که همراه با غفلت و دوری از یاد خداست.

در این حال انسان، خالق و رازق حقیقی این نعمت ها را فراموش می‌کند و خود را شایسته آنها می‌داند. عواملی که موجب این ابتلا و گرفتاری می‌شود هم شامل صفات و اعتقادات درونی انسان ها می‌شود و هم شامل اعمال و رفتار آنها. صفاتی همچون کبر و غرور، غفلت، ناآگاهی، سرگرم شدن به آرزوهای دنیوی، انکار وحی و نبوت، تمسخر پیامبران و مومنین، اشتغال به ظلم و جور و فسق و فجور، دنیا طلبی و کفران نعمت ها همگی سبب دوری و غفلت از یاد خدا می‌شوند و انسان ها را از پذیرش هدایت الهی باز می‌دارند و مستحق عذاب خداوند می‌کنند. عذابی که به تدریج و به طور نامحسوس و در پوشش رفاه و آسایش و نیکی ها بر انسان نازل می‌شود. گاه این عذاب افراد یک جامعه را گرفتار می‌کند زیرا همه آنها در گمراهی و ضلالت به سر می‌برند و بر کفر و ظلم و گناه اصرار می‌ورزنند و گاه فرد خاصی از افراد جامعه را گرفتار می‌کند. در این حال این افراد از رحمت و غفران الهی محروم می‌شوند و همه اعمالشان نابود می‌شود. اما با دقت و بررسی در آیات و روایاتی که درباره مستدرجین بیان شده است در می‌یابیم که همواره ایمان و تقوا ویژگی هایی هستند که نجات بخش انسان از گرفتاری ها و ابتلائات می-

باشند. انسان با تکیه بر ایمان و تقویت این دو ویژگی می‌تواند خود را از وادی غفلت دور کند. همچنین کسانی که همواره ذکر و یاد خدا را بر دل و زبان جاری می‌کنند و شکر نعمت‌های الهی را چه هنگام سختی و چه هنگام آسایش و رفاه به جا می‌آورند مورد رحمت خدا قرار می‌گیرند. انسان همانگونه که همواره باید به رحمت و غفران الهی امیدوار باشد هیچ گاه نباید خود را از خشم و غضب الهی نیز ایمن بداند و پیوسته باید خود را در حالت بین بیم و امید حفظ کند و در انتهای نیز با توصل به چهار توصیه علمای اخلاق برنامه مدون برای عبودیت خداوند داشته باشد، از اعمال و رفتار خود مراقبت کند، لغزش‌های خود را محاسبه کند و سعی در جبران آن‌ها داشته باشد تا بدین وسیله بتواند خود را از بندگان متنعم و مرحوم خداوند قرار دهد نه از بندگان محروم و مورد غضب الهی.

فهرست منابع و مأخذ

قرآن کریم

نهج‌البلاغه

منابع فارسی

۱. مرادخانی تهرانی، احمد، سنت های اجتماعی الهی در قرآن، قم، مرکز جهانی علوم اسلامی، چاپ اول، تابستان ۱۳۸۶.
۲. جمعی از نویسندها، استدراج(سقوط گام به گام)، قم، موسسه بوستان کتاب، چاپ دوم، ۱۳۹۰.
۳. فرهادزاده شوستری، شهناز، تأملی درباره مرگ از دیدگاه قرآن و سنت، مشهد، نور معرفت، چاپ اول، ۱۳۹۴.

مقالات

۱. مبشری، محمد تقی، «آثار تربیتی سنت استدراج از منظر تفسیر المیزان و المنار»، نشریه پویش در آموزش علوم انسانی دانشگاه فرهنگیان، شماره ۲۰، پاییز ۱۳۹۹.
۲. وفا، جعفر، «آشنایی با سنت های الهی در قرآن کریم-سنت استدراج-»، نشریه مربیان، شماره ۴۲، ۱۳۹۱.
۳. معموری، علی، «بررسی سنت استدراج در قرآن کریم و میراث تفسیری»، نشریه مطالعات قرآن و حدیث، شماره ۱، پاییز و زمستان ۱۳۸۶.